

ӘОЖ 902/904

FTAXP 03.41.91

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.97(1).20

Н. Абилева, С. Рахимжанова*, Ж. Аккошкарова**Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ.,
Қазақстан.****Корреспондент-авторы: saule-rahim@inbox.ru**E-mail: nmalibayeva@gmail.com, saule-rahim@inbox.ru, jan-adil@mail.ru**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ ҚЫШ ІСІНІҢ БЕЙЗАТТЫҚ АСПЕКТІСІ:
АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕР МЕН НАНЫМДАР**

Аңдатпа. Мақалада қыш ісіне қатысты аңыз-әңгімелер мен нанымдар материалдық емес мәдени мұраның бір бағыты ретінде ғылыми деректер мен этнографиялық материалдарға негізделіп, рухани мұра ретінде қарастырылады. Дала жұмыстары барысында алынған этнографиялық мәліметтер мен ғылыми материалдар негізінде Орта Азия елдері қыш ісінің материалдық емес аспектісін зерттеу. Аталған мәселені зерделеу кезінде этнографияны зерттеудің негізгі әдістері, атап айтқанда сауалнама және анкета әдістері қолданылды. Сонымен қатар, қыш ісі туралы аңыздар мен рәсімдердің даму процесін анықтауға ықпал еткен сарқыншақ әдісінің ерекше маңыздылығын атап өткен жөн. Алынған мәліметтер негізінде қыш ісіне қатысты аңыз-әңгімелер мен нанымдар материалдық емес мәдени мұра ретінде дәстүрлі дінмен өзгеріске ұшырап, немесе жылдан жылға өз өзектілігін жоғалтып барады. Орталық Азия елдері қыш ісінің материалдық емес мәдени мұрасын зерделеу негізінде мәліметтердің мардымсыз екені анықталып, аталған сұрақ жан-жақты зерттеуді қажет ететіндігі, сонымен қатар бар ақпарат негізінде материалдық емес мәдени мұра элементтерін қайта жаңғыртып, артынан тізімдеу жүргізу қажет етеді деген қорытынды жасалды.

Кілтті сөздер: саз; қыш ісі; материалдық емес мәдени мұра; Орталық Азия; этнография; тірі мұра.

Kіpіcne

Ежелгі заманнан бері саз көптеген мәдениеттер мен өркениеттерде маңызды орынға ие болды. Бірі оның емдік қасиеттері бар деп сенсе, басқалары сазды әлемнің жаратылысымен байланыстырып, оны қасиетті деп санады. Сазды киелі деп қарастыру әртүрлі аңыздар мен наным-сенімдердің пайда болуына әкелді. Аңыздар мен наным-сенімдер материалдық емес мәдени мұраның бір бағыты ретінде ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа беріліп, өткен мен болашақтың арасындағы сабақтастықты сақтайды.

2003 жылы ЮНЕСКО материалдық емес мәдени мұраны қорғау бойынша Конвенцияны қабылдады. Конвенция қоғамды сәйкестендіру және біріктіруде маңызды роль ойнатын мәдениет элементтерін қорғауға бағытталған. Бұл құжатқа сәйкес «материалдық емес мәдени мұра» дегеніміз ол - қоғамдастықтар, топтар және кейбір жағдайларда жекелеген адамдар өздерінің мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде таныған әдет-ғұрыптарды, түсініктері мен пайымдарының нысандарын, білім мен дағдыны - сондай-ақ олармен байланысты құралдарды, заттарды, артефактілерді және мәдени кеңістікті білдіреді. Ұрпақтан ұрпаққа берілетін осындай материалдық емес мәдени мұра қауымдастықтармен және топтармен оларды қоршаған ортаға, олардың табиғатпен өзара іс-қимылына және олардың тарихына байланысты тұрақты түрде қайта жасалады және адам шығармашылығы мен мәдени әртүрлілікті құрметтеуге ықпал ете отырып, оларда төлтума ерекшелік пен ұрпақтар сабақтастығы сезімін қалыптастырады [1].

Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» заңында материалдық емес мәдени мұра – бұл ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан материалдық емес мәдени мұранының құндылығы болып табылатын әдет-ғұрыптар, түсініктер мен пайымдар нысаны, білім мен дағдылар, сондай-ақ солармен байланысты құралдар мен заттар [2].

Материалдық емес мәдени мұра – бұл топтардың, қоғамдастықтардың, ұлттардың өткені мен болашағын байланыстыратын игілік. Сазға қатысты аңыздар мен наным-сенімдер кейбір жерлерде ғана сақталды немесе дәстүрлі дінмен біте қайнасып, өзгеріске ұшырады. Аталмыш тақырып қызықты, әрі болашағы зор, себебі жаһандану үдерісі этностардың бірегей мәдениетін жоюына байланысты Орталық Азия елдерінің материалдық емес мәдени мұраларын сақтау және тізімдеу мәселесі туындап тұр. Материалдық емес мәдени мұраны сақтау әр этнос үшін маңызды роль атқаратын білім мен дағдыларды дәріптеу және мәдени әртүрлілікті қолдау үшін маңызды.

Материалдар мен әдістер

Бұл тақырыпты зерттеу барысында саяхатшылардың, тарихшылар мен этнографтардың зерттеулері, сонымен қатар этнографиялық экспедиция барысында алынған далалық мәліметтер талданды.

Сазға қатысты салт-жора, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді анықтау бойынша алғашқы ақпаратты жинау үшін авторлар экспедиция барысында ауызша ақпаратты жинау мақсатында сауалнама әдісін қолданды. Далалық жұмыс барысында авторлардың пайдаланған сарқыншақ әдісін – қызықты әдістердің бірі деп санауға болады. Сарқыншақ әдісі – бұл қазіргі адамдардың әлі де қолданып келе жатқан, бірақ бұрынғы төл мағынасын жоғалтқан құбылыстарды зерттеу. Бұл әдістің арқасында бүгінгі таңда өзінің мәнін жоғалтқан және жаңа әлем үдерісіне бейімделген жоралар мен дәстүрлер анықталды.

Сауалнама кезінде саздан бұйым жасау барысындағы наным-сенім, салт-жораларды әлі де есте сақтап қалған аймақтар анықталды. Сұхбат алу жергілікті тұрғынның дәстүрлі мәдениетінде саздың рөлі мен мағынасын, жас ұрпаққа білім мен дағдыларды беру үдерісін анықтауға көмектесті. Бақылау әдісі барысында Орталық Азия елдерінде исламның ресми дін екендігіне байланысты

көптеген жоралар мен наным-сенімдер белгілі аймақтарда қолданыстан шыққаны анықталды.

Сонымен қатар басымдыққа ие болған әдістердің бірі – салыстырмалы-функционалды әдіс болып табылады. Оның негізінде кейбір жоралар мен дәстүрлердің дамуы немесе сақталуында ортақ белгілер анықталды. Бұл әдіс негізінен даму үдерісіне әсер ететін себептерді анықтап, салыстыруға бағытталған.

Талқылау мен зерттеу нәтижелері

Орта Азия елдерінде саз жаппай пайдаланылды, ал қайсыбір де бұйымдардың дайындалу техникасы мен технологиясы атадан балаға беріліп отырды. Бұл жанды мұраны сақтауға мүмкіндік туғызды. Сазбен шұғылданған үйлер өздерінің білімі мен дағдыларының сырын қатаң құпия ұстады.

Көне кәсіп ретінде қыш өндірісі халықтардың мифологиясында маңызды орын алып, қыш өндірісі әртүрлі аңыздар мен сенімдермен, атқаруды қажет ететін қатаң ережелері бар жоралармен байланысты болды.

Н.А.Кирпичников жазбасына сүйенсек, жергілікті халықтың сенімі бойынша қыш өндірісінің пайда болуы жаратушымен байланысты. Оның деректері бойынша, «жергілікті халықтың ойынша әр кәсіп жаратушыдан бастау алады. Жерді жаратқан соң, Құдай жерге Хазірет Жәбірейіл періштені басқа төрт періштемен бірге жібереді. Сол періштелер топырақтан Адам атаны жаратты, ал Құдай оған дем салды. Хазірет Жәбірейілдің қолында Адамды жаратақан топырақтан шамалы топырақ қалып, ол одан құмыра жасап, осы кәсіпті Адам атаға үйретті. Осылайша, бұл кәсіп бастау алады»[3, 111б.].

Е.М. Пещерова өзінің «Гончарное производство Средней Азии» еңбегінде Орта Азия елдерінде өзі жүргізген экспедиция барысында жинаған наным-сенімдер мен дәстүрлер бойынша қызықты мәліметтерді келтіреді. Мысалы, «жергілікті халық сенімі бойынша, шағбан айының он бесіне қараған түні, яғни «азат түні»(мұсылмандардың ай күнтізбесі бойынша сегізінші айында Жәбірейіл періште Мұхаммедке пайғамбарлық міндетін жүктеу үшін жерге түседі), Ташкентте және басқа да жерлерде ас үйде қыш ыдысқа су құйып қоятын. Кейбір адамдардың айтуы бойынша, Жәбірейіл періште ұшып бара жатып ыдыстағы суға бір тамшы су тамызуы керек, содан ыдыстағы су «таза суға» айналады; ал өзгелердің айтуы бойынша су аруақтарға қойылады. Екінші күні бұл сумен ас әзірленді»[4, 6б.]. Қыш ыдыста дайындалған тамақ әрдайым таза саналған, сол себепті қыш ыдыс тұрмыста да, жерлеу рәсімдері мен діни ғұрыптарда пайдаланылды. Е.М.Пещерованың деректері бойынша, қалада мәйітті жуу үшін жаңа қыш афтоба (құмған) әдейі сатып алынған. Мәйітті жуғаннан кейін бұл заттар мешітке тапсырылады [4, 6б.]. Сөйтіп, адам өмірінің бастауы мен соңына дейін сазбен байланысты болған. Сазды қастерлеу өмірдің барлық кезеңдерінде қолданылды. «Хиуада бидай толықтай үйілгенде төбесіне Қызыр кесегі немесе береке кесегі деп аталатын саз кесегі қойылған. Бұл кесек таза жерден, ескі үй орнынан немесе арық маңайынан алған. Бидайды қоймаға көшірген соң, кесекті де сонда апарып, келесі жылы осындай үйіндіге қою үшін сақтаған. Осылайша жергілікті тұрғындар егінді «қорғаған» [5, 223б.].

Сазбен жұмыс жасау мұра арқылы таралып, анасынан қызына беріліп отырған. Осы орайда әйел ұсталардың арасында ана жағынан туысқандықты сұрау міндетті болған. Ауылдағы ең құрметті және ең шебер ұстаны «калон» деп атаған, яғни үлкен, «аға» ұста. Ал Қаратегінде (Тәжікстандағы Сурхоб өзенінің орта ағысындағы аймақ) «пір» деп атаған. Аталған ұста қайтыс болған жағдайда немесе бірнеше жыл қатарынан ауылдағы барлық ұсталардың ыдыстары дұрыс күйдірілмесе, орнына басқа «үлкен» ұстаны тағайындаған. Ол жасы бойынша ең үлкені болмауы мүмкін, бірақ жақсы ұста және беделді әйел болуы қажет. Әдетте, әйел ұсталар арасында үлкен беделге ие болып, өзгелері ұстадан жұмыс бойынша кеңес алып отырған. Үлкен ұста кәсіппен байланысты барлық дәстүрлер мен жоралғылардың, соған қатысты білімдердің сақтаушысы. Егер бір себептермен сазды өндіру орнын ауыстыру қажет болса, жаңа орынды үлкен ұста іздейді. Ол саздың үлгісін алып, одан шағын ыдыс жасап, ошақта күйдіріп көреді.

Үлкен ұста кәсіпті қолдаушы-пірдің және қайтыс болған ұсталар рухтарының жердегі өкілі болып табылады. Сари Шухон ауылында қайтыс болған ұсталарды жалпы «арвохи устозони гузаштаған», яғни өткен ұсталардың аруақтарына айналады. Ал, есімдері есте қалған ұсталарды «пироне Сари Шухон» (Сари Шухон піранасы) деп атайды[4, 1186.].

Кеңестік этнограф, шығыстанушы Елена Михайловнаның жазуы бойынша, егер қайсыбір әйелдің қанында ана жағынан ұсталар болмаса, ол тек үлкен ұстадан рұқсат батасын алып қана ыдыс жасау кәсібін үйрене алады.

«Дәстүр бойынша шәкірт оқуын аяқтағанда, ауылдың барлық ұсталарын үлкен ұстамен бірге үйіне шақырып, ас береді. Осы ұсталар жиынында үлкен ұста өзінің шәкіртіне рұқсат батасын береді, бұл батасыз шәкірт қыш өндірісімен айналыса алмайды. Шәкірт ұстаға оқытқаны үшін сыйақы ретінде көйлекке мата береді»[4, 1196.]. Ұста қатарына қабылдау дәстүріне қатысты 2023 жылы Өзбекстанда жүргізілген экспедиция кезінде алынған мәлімет бойынша, оқытушы-ұста шәкіртіне өзінің батасын және еңбек құралын береді, ал шәкірті алғыс ретінде оған шапан, киім сыйға тартады. Бұл дәстүр – шәкірттің ұстадан бөлініп шығуға рұқсаты. О.А. Сухарева бойынша, «ұсталар қатарына қабылдау дәстүрінсіз жұмыс бастауға ешкімнің батылы бармас, себебі кәсіп бастығының қолдауын алу, оның ұдайы көмегімен өзін қамтамасыз ету маңызды болды, екінші жағынан өзін бастықтың қол астына өткізу ұсталар қатарына қабылдау дәстүрінің негізінде жатыр»[6, 2006.].

Е.М. Пещерованың жазуы бойынша, тек үлкен ұста ғана сырттан келген шәкіртке кәсіптің «мұрагерлік құтын» беріп, оны көзеші ұсталар әулетіне қоса алған. Қыш өндірісі үдерісімен байланысты барлық қорғаулар мен жоралғылар жеке әйел ұста үшін және ұжымдық әрекеттегі әйел ұсталар тобы үшін міндетті болды.

Қолөнершілер үшін әртүрлі жоралғыларды атқару киелі сипатты білдіретін өте маңызды кезең. Жұмыс маусымының барысында өндірістің әртүрлі кезеңдерінде кәсіп жебеушісі рухынан рұқсат алумен және ыдысты көз тию мен жаман күштер әсерінен қорғаумен байланысты бірқатар әдет-ғұрыптар атқарылады. «Сари Шухон ауылында жыл сайын ауылдың барлық әйел ұсталары сазды дайындау алдында жиналып, қосылып, үлкен ұста үйінде ас жасалады.

Үлкен ұста кәсіп қорғаушысы рухына және барлық көзеші ұста аруақтарына дұға оқып, жұмысты бастау үшін олардан рұқсат сұрап, артынан саз алатын бірінші күн белгіленеді»[4, 120 б.].Саз өндіру күнін белгілеу маңызды болып саналды, өйткені бұл іс-әрекеттен қыш өндірісінің барлық жұмыстары басталып, ол кәсіптің алдағы дамуын анықтайды. Әр істі бастамас бұрын «аптаның сәтті – «соат»және сәтсіз –«нахс» күндері қатаң сақталды. Әр елді-мекенде әртүрлі болды. Сари Шухон ауылында дүйсенбі және бейсенбі сәтті болып саналды. Сәтсіз күндерден басқа сапар айында (мұсылман күнтізбесінің екінші айы), мүмкіндігінше, жұмыс бастамауға тырысқан, өйткені, тәжіктердің сенімі бойынша, істеп жатқан немесе күйдіріліп жатқан ыдыс сынып қалса, онда жыл бойы үйге неше түрлі бақытсыздық келеді»[4, 121б.].2023-2024 жж. Өзбекстанда жүргізген этнографиялық экспедиция барысында Ферғана аңғарының тандыршы-ұсталарынан сұхбат алынды. Олардың айтуы бойынша көктемде жұмыс басталмас бұрын Бувайда ауданындағы Гүл ауылының тандыршылары сәуір айының басындажиналып, «ихсан» (құдайы ас немесе құрбандық шалу) өткізеді. Зират басында жиналып, ата-бабаларына құран оқиды, қой сойып, ақсақалдарды, қонақтарды шақырады. Ұсталардың бұл көктемгі жиыны «анджиман» деп аталады. Анджиман парсы тілінде жиналыс, жергілікті кеңес дегенді білдіреді. Жиналыста ақсақал ұсталар жастарға өнеге, әсиет айтып, баталарын беріп, еңбектерінің тұрақты сату құнын белгілейді, бұдан кейін тандыршылар Өзбекстанның басқа облыстарына, тіпті көрші елдерге жұмыс істеуге шығады.Н.Н. Ершовтың бақылауы бойынша Қаратагта(Тәжікстандағы Гиссар аңғарындағы ауыл) ыдысты әр жұма күні күйдіріп, сенбі күні сатылымғашығарған[7, 89б.].

Е.М. Пещерова сазды алу және дайындау жұмысын былай сипаттайды: «Үлкен ұстамен саз өндіру жеріне келіп, әйел ұсталар сол жерде шырпыға мақта орап, оны жағады және «дүниеден өткен ұсталардың аруақтары, Ви Саит Кулол, іске сәттілік бер» депдұға оқиды. Осыдан кейін ұсталар сазды ала бастайды, кейін басқа әйелдер де алады. Сазды өндіретін орынға ұсталардан бұрын ешкім бара алмайды»[4, 120б.].Сонымен қатар, «саз алуға, жалпы қыш өндірісіне үйінде осы жылы қайтыс болған үй қатыса алмайды. Ол үй бір жыл бойы жаңа ыдыс жасамайды және басқа біреуге де тапсыра алмайды»[8, 26б., 35 б.]. Осыған ұқсас тыйым Африка тайпаларында және Балқан елдерінде бар. Бабукусу (Babukusu/Bukusu – Шығыс Африкадағы кениялық тайпалардың бірі) тайпасында жуық арада туысқаны қайтыс болған немесе жаназаға қатысқан адамға саз алу үшін шұңқырға түсуге және қыш өндірісімен айналысуға қатаң тыйым салынған. Ал Балқан елінде соңғы бір жыл ішінде қайтыс болған адаммен байланыста болған әйелдер бір жыл бойы қыш өндірісіне қатыса алмайды. Бұл тыйымдардың астарында жатқан негізгі мағына – жаратылысты бейнелейтін қыш өндірісі өліммен қатар жүре алмайды. Жаназаға қатысқан немесе қайтыс болған туыстары бар адамдар «ластанған» болып саналады. Сол ластың себебінен жасалып жатқан қыш ыдыстар шытынауы немесе сынуы мүмкін [9, 96-97б.]. «Қаратаг ауылында сазды дайындауға дүйсенбі және бейсенбі күндері барады. Лайды (лай – қыш жасау үшін алдын-ала су, қоға, ки, жүн сияқты әртүрлі қоспалары қосылып дайындалған «қамыр») әдетте сенбі күні жасайды, ал ыдысты дүйсенбі күні

қалыптай бастайды, себебі жексенбі базар күні және бұл күні көзешілер жұмыс істемейді»[7, 856.].2023-2024 жж. этнографиялық экспедиция барысында жиналған мәліметтер бойынша қазіргі таңда ислам дінінің әсеріне байланысты ұсталардың көбісі наным-сенімдерге сене бермейді, жұмысты Алла Тағаланың көмегімен кез келген ауа-райы жағымды күні бастай беруге болады деп пайымдайды. Кейбір ақпарат берушілер пірлер деген исламға дейін ойлап табылған тылсым күш иелері, сонымен қатар оларға сену және табыну сауатсыздықтың белгісі деп санайды. Архаикалық әйел қыш өндірісі сақталған аймақтарда, мәселен, Өзбекстан Республикасы Қашқадария облысының Шырақшы ауданындағы әйел ұсталардың сенімі бойынша сенбі күні сазбен жұмысты бастауға болмайды. Жаңа іс үшін сәрсенбі, бейсенбі, жұма күндері сәтті болып саналады. Жұмысты бастамас бұрын Алла Тағалаға дұға оқып, іске сәттілік, береке, дайындаған заттары тек жақсылыққа қолданылсын деп тілек тілейді.

XX ғасырдың басы мен ортасында жүргізілген зерттеу жұмыстары бойынша қыш өндірісіне қатысты барлық жұмыстар кәсіптің қорғаушы піріне дұға оқумен басталады. «Ұсталар жұмыс істеуге барған үйде ең әуелі ас беріледі, ата-баба аруақтарына дұға оқылады. Ұсталарды өте қадірлі қонақ ретінде қарсы алады. Оларды күніне үш рет тамақтандырады. Арнайы ыстық нан пісіреді, үйлерінде май болса, нанға май қосып пісіреді. Сонымен қатар, кешке ұста әйелдер үйлеріне кетерде үлкен нан күлтесін өздерімен бірге алып кетеді.

Асты мол қылып дайындаған, себебі үйге кездейсоқ келген адамды да дастархан басына шақырған. Ұста әйелдердің балалары да аналарына еріп келетін болған, оларға бөлек үстел жасап тамақтандырған. Демек, ұсталарды тамақтандыру, әдетте, құдайы асқа айналған»[4, 120б.].

«Қыш ыдысын дайындаған кезде дайын заттарды кептіру үшін үйге кіргізбес бұрын ыдыс қойылатын бөлме «гашнич» (кориандр) түтінімен аластаған. Ескі қыш ыдысының сынығына шоқ салып, үстіне кепкен кориандр себіледі. Ұста сынықты қолына алып, дұға жасап бөлмені айналып шығады. Аластау тәжік тілінде «буй», яғни иіс деп аталады. Ол, әдетте, үйді, мал-жанды және егістікті көз тиюден сақтау үшін жасалады. Дегенмен, кейбір жағдайларда хош иісті шөптермен аластау аруақтардың көңілін алу үшін құрбандық ретінде қолданылады. Бақша өсімдігі болып табылатын кориандрмен аластау Қаратегінде кеңінен таралған. Басқа аймақтарда, мысалы, Зеравшан мен Ягнобтың жоғарғы жағында аластау үшін жергілікті тұрғындар «бурс» деп атайтын арша шыбықтары, Хингоу өзенінің алабында, Ванч ауылында (Таулы-Бадахшан автономдық облысы) және Памир маңындағы елдерде жабайы жуа – «камч» пайдаланылады»[4, 121б.].

Ұсталардың сенімі бойынша аластау көз тиюден сақтайды. Е.М. Пещерова 1945 жылы Сари Шухон ауылына сапарында бөгде адамның көзінен сақтанған кемпірлерден екі рет ұрыс естіді, себебікүйдіру кезінде көптеген ыдыстарда ақаулар пайда болған, ал ұсталар оны зерттеушінің үңіле қарауымен байланыстырған. Әйел ұсталар Е.М. Пещерованың әлі күйдірілмеген ыдыстардың өлшемін алып, суретін салу үшін қолына алғанын жақтырмаған. «Олар көз тиюден ыдысты сақтау үшін күмәнданған адамның киімінен білдіртпей жіп үзіп

алып, сонымен ыдыстарды аластаған. Күйдіру жеріне ер адамдар келмеген, әйтпесе ыдыс дұрыс күйдірілмей ақшыл болып қалуы мүмкін»[4, 1216.].

«Хорезмде көз тиюден сақтау мақсатында саздан жасалған сырлы табақтарды үй қақпасының үстіне сазбен жабыстырылғанын кездестіруге болады. Бұндай дағдыны бүгінгі таңда да сақталған»[5, 2306.].

Е.М. Пещерова 1927 жылы Ягнобта (Тәжікстан) зерттеу жүргізу барысында ұста әйелдердің сапар айының қыш ыдыстарды жасау уақытымен тепе-тең келгеніне қамыққанын байқаған. «Пулля Роут ауылының (Ягноб аңғары) әйелдері ыдыстарын күйдіру үшін жайлауда айдың соңын күтті, сол себепті жайлауда әдеттегіден ұзағырақ отырып қалды. Ыдысты күйдіруді мүмкіндігінше ең жақын күнге белгіледі – сапар айының соңғы сәрсенбісіне, бұл уақытта айдың жаман әсері бәсеңсіп, одан арылуға болады деп саналды. Тағы қиыншылықтың бірі тазару рәсімін кешке өткізу қажет, ал күйдіру орнын күндіз дайындап, ыдыстарды орнату қажет. Сонымен қатар, ауа райының да бұзылуынан сақтанып, күйдіруді кейінге қалдыруға қорықты. Жасы үлкен әйелдер өзара ақылдасып, тұрғын-жайлардан әрірек кетіп бір тізбекке үш үйінді құрғақ шөпті, әрқайсысының арасы бір жарым метр қылып қойып, үйінділерді жағып үстінен үш рет алға-артқа секірді. Рәсім өте қарапайым болса да, оны орындаушылар да, қарап тұрғандар да үлкен байыппен қабылдады. Бұдан кейін әйелдер күйдіру үшін орынды дайындай бастады, ал оттан секірген барлық ұсталар ыдыстарды орналастырды» [8, 35-366.]. Сапар айының исламға дейін бақытсыздық, жамандық, бос ай ретінде саналды, яғни араб тілінен «sifr» (сыфыр) - нөл. Исламның келуімен де бұл наным-сенімдер сақталып қалды.

Ислам дінінің келуімен қыш өндірісіне қатысты көптеген наным-сенімдер, рәсімдер өзгеріске ұшырады. «Аңыз бойынша бір ұста киелі бұлақтан Зәм-Зәм суын әкелу үшін өзіне қыш ыдыс жасап, Меккеге қажылыққа жолға шығады. Жол бойы ол өзінің ыдыстарын сатады. Ал соңғы ыдыста үйіне Зәм-Зәм суын әкеліп, ұлына Зәм-Зәм есімін қояды. Ұлы кулол, яғни көзеші болады. Ферғананың көптеген ірі ұсталары қажылық жасап Меккеге бара жатқан адамдарға «қасиетті су» үшін қыш ыдыстарын жасаған болулары керек. Содан, ұсталар дінге қызмет етушілер қатарына қосылып, олардың кәсібі киелі бір сипатқа ие болып, ерекше құрметтелді»[10, 2416.].

Е.М. Пещерованың бақылауы бойынша Ягнобта ұсталардың үлкені ыдысты күйдіру үшін орната бастағанда «Бисмилляхи рахмани рахим! Менің қолым емес, Фатима мен Зухра бибілердің қолы» деп айтқан. Бірқатар жерлерде ыдысты орнатуға және отты жағуға балалар қатысады. Гиссар жотасының оңтүстік беткейіндегі Варзоб өзенінің алабында Вахш өзенінің сол жағалауында және Яхсу өзенінің алабында бірінші ыдысты 7-9 жасар кішкентай ұл бала орнатады және отты жағады. Хингоу өзенінің алабындағы Чиль-Даре елді-мекенінде ыдысты әйел ұста орнатады, ал кішкентай қыз отты жағады»[4, 1236.]. Әйел қыш өндірісінде Фатима Бибінің қамқорлығы жайлы мағлұматтар 2024 жылы Қазақстан Республикасының Жамбыл облысында жүргізген этнографиялық экспедиция барысында алынды. Қостаған аулының тұрғыны, ақпарат беруші Гүлбас Күлманбетова Мұсаевнаның айтуы бойынша тандыр ошақтар (саздан соғылған) киелі болып саналады және ол ескіріп қалса, оны ешқашан бұзбаған,

жаңа тандырды жаңа орынға орнатқан. Ошақтың иесі Фатима ана деп сенеді. Жалпы Фатима ана әйел қауымының қорғаушысы болып саналады.

«Барлық ыдыс орнатылып болғаннан кейін үсті тезекпен жабылады. Отты жақпас бұрын үлкен ұста екі жолдың қиылысына барып, бірнеше тал шөп пен шыбық алады. Сонымен қатар, ол иттің нәжісін іздейді. Әйелдердің айтуынша оны жолдан алған шырпылармен бірге жағып ыдыстардың үстіне салса ыдысқа бекемдік береді. Сонымен қатар қолдаушы аруақтардан көмек сұрайды. Үлкен ұстаның артынан басқа ұсталар да шетінен тезек үйіндісін алдын-ала дайындап қойған құрғақ шөппен жаға бастайды. Балалар бұл уақытта иттің нәжісін жинап, отқа лақтырады»[4, 124б.]. Ортаазиялықтар үшін жол қиылысы аруақтар орны болып саналды, ал қазақ халқы итті жеті қазынаның бірі ретінде санаған.

«XX ғ. 20-шы жылдары Ташкент қаласына Қаратегіннің батыс аймағынан жұмыс істеуге келген тәжіктерден алынған мәліметтер негізінде ыдысты күйдіру процессі өте салтанатты түрде ас-шайымен, арнайы қонақтарымен, әйелдер мерекесі сипатында өткізілген. Ыдысты күйдіру жұмыстарына кіріпес бұрын екі қуыршақ жасалынған: бір мәлімет бойынша ер адам мен әйел адам, олар сырттан келген әйелдердің көзі ыдысқа емес қуыршақтарға түсіп, көз тиюден сақтаған; екінші мәлімет бойынша – екі қуыршақ та әйел адамдар болған және олар мерекеге қатысып отырған көзешілердің пірі, қорғаушы-аруақтарын сипаттаған»[4, 126б.].

Пещереваның айтуы бойынша, мереке басталар кезде қуыршақтарды ыдысты күйдіру орнына жақын жерге отырғызған. Қуыршақтардың екі жағынан екі беделді қарт әйелдер отырып, шағын, арнайы жасалған ыдыспен қуыршақтарға ас ұсынған, және олармен сөйлесіп отырған, еңкейіп қуыршақтарға құлақтарын тосып олардан жауап алып отырған кейіп танытқан. Оттың айналасында билеп жүрген жас қыздарды, қуыршақтардың шақыруы бойынша би билеуге немесе ән айтуға шақырып отырған. Қуыршақтар барлық ыдыс күйдірілгенге дейін орындарында отырды, кейін оларды үйдің «таза жерінде» сақтады. Әр ыдысты күйдіру үшін жаңа қуыршақтар жасалды, ал қуыршақтар біраз жиналып қалғанда зират басында көміледі [4, 126б.]. Ұста-шеберлер мерекеге келген қыз-келіншектің көзін осы қуыршақтарға бұру арқылы, ыдыстарды көз тиюден сақтаған.

Қорытынды

Бүгінгі таңда мәдениетте дәстүрлі құндылықтар мен мағыналарды алмастыру мәселесі туындап отыр, ол бұқаралық мәдениет өнімдерінде көрініс тауып, жергілікті бірегей мәдениеттердің жойылуына алып келеді. Осы орайда материалдық емес мәдени мұра элементтері жойылып, оны сақтап, дәріптейтін ізбасардың жоқтығынан білім мен дағдылар жойылуда.

Жалпы, зерттелген материалдар негізінде келесідей қорытынды жасауға болады – сазбен байланысты барлық үрдіс, саз өндіру орнын таңдаудан бастап, дайын бұйымдарды сатуға дейінгі үрдіс киелі сипатқа ие болды. Жұмыстың барлық кезеңдерінде қатаң түрде орындалуға міндетті рәсім-жоралғылармен байланысты болды. Қайсыбір жоралғыны орындаған әйел ұсталар оларды қатаң ұстанып, тылсым күшіне сенген. Әйел қыш өндірісі киелі сипатқа ие болып, Е.М. Пещерова атап өткендей, ер адамдар қыш ыдыс жасау орнына жақындамаған.

Сазбен жұмыс жасау – бұл тек дене күші ғана емес, сыртқы әсерден қорғанысты талап ететін рухани процесс. Сырттан кез-келген адамның араласуы бұйымды арам қылып, көз тигізуі мүмкін-ді, сондықтан әйел ұсталар оңашаланып жұмыс істеуге тырысты. Қыш өндірісі дәстүрінде көз тию «шынайы қауып-қатер» болып саналды, ұсталар сыртқы әсерді кез-келген жолмен азайтуға тырысып бақты, сондықтан олар бұйымдарды қорғау үшін әртүрлі әдет-ғұрып пен салт-жоралғыларға сүйенді. Ыдысты күйдіру орнының қасында отырғызылған қолдан жасалған қуыршақтар әйел қыш өндірісінің қорғаушыларын сипаттап, бөгде әйелдердің жаман көздерінен ыдыстарды қорғау үшін қолданылған.

Қыш өндірісінің сақтаушысы ретінде және жас ұсталар үшін ұстаз болған үлкен ұстаның орны ерекше болды. Ол белгілі бір деңгейде материалды және рухани әлемді байланыстырған жердегі дәнекер ретінде қабылданды. Үлкен ұста мәртебесі әрқашан ерекше болып, олар белгілі бір жағдайларда қалай және не істеу керектігін шешті, мысалы Е.М. Пещерова атап өткендей, сапар айында жол тауып, бақытсыздық айын айналып өтеді. Ұсталарға барлық жерде құрметпен, сыйластықпен қараған. Бұл олардың от және жер элементтерімен жұмыс істеуімен байланысты болуы мүмкін, себебі халық арасында от пен жер киелі, таза болып саналды. Сазбен жұмыс жасау, оны қалыптау және қышқа айналдыру жай ғана техникалық процесс емес, бұл табиғат және тылсым күш арасындағы байланыс, жаратылыс пен өзгеріс туралы түсінікпен байланысты болды.

2023-2024 жж. этнографиялық экспедиция барысында алған мәліметтер бойынша, ұсталар, негізінен, жұмысқа кіріспес бұрын дәрет алып, «Бисмилляхи рахмани рахим» деп бастаған. Жергілікті ұсталар, көп жағдайда, аңыздар мен әдет-ғұрыптар жайлы хабарсыз екенін айтқан болатын. Бұл ақпарат берушілердің діни көзқарастарымен байланысты болуы мүмкін немесе халық арасында қыш өндірісіне қатысты аңыздар мен наным-сенімдер туралы мәліметтер сақталмаған. Осыған байланысты, жергілікті және ортаазиялық деңгейде материалдық емес мәдени мұра элементтерін тексеріп, тізімдеу жұмыстарын жүргізу қажет. Дегенмен, ескеретін жайт, егер бұл элемент жоғалған болса, әуелі оны тарихи қайта жаңғырту мақсатында арнайы зерттеу қажеттілігі туындайды. Қолөнерші-ұсталарды көпшілікке таныту және қолдау үшін жергілікті және мемлекеттік деңгейде жыл сайынғы тренингтер, фестивальдар, конференциялар түрінде іс-шаралар жүзеге асырылуы қажет. Мысалы, Өзбекстанда қыш өндірісі жолға қойылған, белгілі бір бұйымды дайындау дағдысы мен білімі жастарды үйрету арқылы ұрпақтан ұрпаққа таралады. Алайда, ақпарат беруші ұсталардың қыш өндірісіне қатысты наным-сенімдер мен аңыздардан хабары жоқ. Тек қана шәкірттің ұстадан «бата» алу, «анджиман» өткізу, дүниеден өткен шеберлерге дұға арнау, жұмысты бастамас бұрын «бұл менің қолым емес, тандыршылардың қолы» деп айту сияқты наным-сенім, дәстүрлері туралы ақпараттар сақталған. Демек, зерттелген ғылыми материалдар мен далалық этнографиялық зерттеулер мен бақылаулар негізінде аңыздар мен наным-сенімдердің айтарлықтай бөлігі жоғалды немесе бүгінгі таңда өзінің бастапқы сипатын өзгертіп, дәстүрлі дін аясында өмір сүруде.

Алғыстар

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің қолдауымен АР19678131 «Оңтүстік Қазақстан және іргелес аймақтардың (Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан) қыш өндірісін зерттеу: дәстүр және қазіргі заман» тақырыбы бойынша гранттық қаржыландыру шеңберінде орындалды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Конвенция об охране нематериального культурного наследия [Электронный ресурс], принят 17 октября 2003 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml (сайтқа жүгіну күні 27.12.2024)

[2] Закон Республики Казахстан «О культуре» [Электронный ресурс], принят 15 декабря 2006 года №207 https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000207_ (сайтқа жүгіну күні 27.12.2024)

[3] Кирпичников Н.А. Краткий очерк некоторых туземных промыслов в Самаркандской области. Справочная книжка Самаркандской области. Вып. V. Издание Самаркандского областного статистического комитета. Самарканд. 1897. С.110-162.

[4] Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. / ТИЭ. Новая серия. Т. XLII. М.-Л.: 1959. 396 с.

[5] Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Издательство Наука. Москва. 1969 г. – 337 с.

[6] Сухарева О.А. К вопросу о генезисе профессиональных культов у таджиков и узбеков // Труды Академии наук Таджикской ССР. Т.СХХ. 1960. – С. 195-207.

[7] Ершов Н.Н. Каратаг и его ремесла. Душанбе, 1984. 120 с.

[8] Пещерова Е.М. Гончарное производство у горных таджиков. // Известия Среднеазиатского географического общества. - Ташкент, 1929, - Т.19. - С.25-37

[9] Dicleoney, Sevim Cizer. Beliefs, taboos and rituals in primitive pottery // SeramikTurkiye, Journal of Turkish Ceramics Federation #58. Istanbul, - 2020 P. 92-99

[10] Дервиз Г. Г. Хаким Сатимов и гурум-сарайская школа традиционного народного гончарства // Народные мастера. Традиции, школы. – Москва: Изобразительное искусство, 1985. Выпуск 1. – С.234-245

REFERENCES

[1] Konvencija ob ohrane nematerial'nogo kul'turnogo nasledija Elektronnyj resurs, prinjat 17 oktjabrja 2003 goda https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml [in Russian].

[2] Zakon Respubliki Kazahstan «O kul'ture» Elektronnyj resurs, prinjat 15 dekabrja 2006 goda №207 https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000207_ [in Russian].

[3] Kirpichnikov N.A. (1897) Kratkij ocherk nekotoryh tuzemnyh promyslov Samarkandskoj oblasti. [A brief outline of some native crafts in the Samarkand region.] Spravochnajaknizhka Samarkandskoj oblasti. Vyp. V. Izdanie Samarkandskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta. Samarkand. P.110-162.[in Russian].

- [4] Peshereva E.M. (1959) Goncharnoe proizvodstvo Srednej Azii. [Pottery production in Central Asia] / TIJe. Novajaserija. T. XLII. M.-L. 396 p.[in Russian].
- [5] Snesev G.P. (1969) Relikty domusul'manskih verovaniji obrjadov u uzbekov Horezma. [Relics of pre-Muslim beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm.] Izdatel'stvoNauka. Moskva. 337 p.[in Russian].
- [6] Suhareva O.A. (1960) K voprosu o geneziseprofessional'nyhkul'tov u tadzhikoviuzbekov [On the genesis of professional cults among Tajiks and Uzbeks] // Trudy AkademiinaukTadzhikskoj SSR. T.CXX. – P. 195-207.[in Russian].
- [7] Ershov N.N. (1984) Karatagi ego remesla. [Karatag and his crafts] Dushanbe, 120 p.[in Russian].
- [8] Peshereva E.M. (1929) Goncharnoe proizvodstvo u gornytadzhikov. [Pottery production by mountain Tajiks.] //Izvestija Sredne aziatskogogeograficheskogoobshestva.-Tashkent,-T.19.-P.25-37 [in Russian].
- [9] DicleOney, SevimCizer. (2020) Beliefs, taboos and rituals in primitive pottery // SeramikTurkiye,Journal of Turkish Ceramics Federation #58. Istanbul,- P. 92-99 [in English and in Turkish].
- [10] Derviz G.G. (1985) Hakim Satimov i guruh-sarajskaja shkola tradicionnogo narodnogo goncharstva [Hakim Satimov and Gurum-Sarai school of traditional folk pottery] // Narodnye mastera. Tradicii, shkoly. – Moskva: Izobrazitel'noeiskusstvo,Vypusk 1. –P.234-245[in Russian].

НЕМАТЕРИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ГОНЧАРНОГО ДЕЛА СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ЛЕГЕНДЫ И ПОВЕРЬЯ

Аннотация. В статье рассматривается нематериальное культурное наследие гончарного дела, а именно легенды и поверья, как одно из направлений живого наследия на основе научных данных и этнографических материалов. Изучение нематериального аспекта гончарного дела стран Средней Азии на основе научных материалов и этнографических данных, полученных в ходе полевых работ. При изучении данного вопроса были использованы базовые методы изучения этнографии, а именно, опрос и анкетирование. Стоит подчеркнуть, особое значение метода пережитков, способствовавший выявлению процесса развития легенд и ритуалов гончарного дела. В ходе работ были проанализированы сведения и данные, упомянутые в научных трудах по этнографии, а также материалы, полученные в этнографической экспедиции по данному региону. По полученным сведениям, можно констатировать, что легенды и поверья, как вид нематериального культурного наследия гончарного дела, трансформировалось с традиционной религией, или же изживают себя с каждым годом. В результате изучения нематериального культурного аспекта гончарного дела стран Средней Азии сделан вывод, что сведений очень мало, и требует расширенного изучения данного вопроса, с другой стороны, по имеющимся данным можно воссоздать элементы нематериального культурного наследия, а следом провести инвентаризацию.

Ключевые слова: глина; гончарное дело; нематериальное культурное наследие; Центральная Азия; этнография; живое наследие.

N. Abileva, S.Rakhimzhanova, Zh. Akkoshkarova
INTANGIBLE ASPECT OF POTTERY OF CENTRAL ASIA: LEGENDS
AND BELIEFS

Annotation. The article deals with the intangible cultural heritage of pottery, namely legends and beliefs, as one of the directions of living heritage on the basis of scientific data and ethnographic materials. Aim and objectives of the study. To study the intangible aspect of pottery of Central Asian countries on the basis of scientific materials and ethnographic data obtained during fieldwork. In the study of this issue were used basic methods of ethnography, namely, survey and questionnaire. It is worth emphasizing the special importance of the method of vestiges, which helped to identify the process of development of legends and rituals of pottery. In the course of the work, we analyzed the information and data mentioned in scientific works on ethnography, as well as the materials obtained in the ethnographic expedition in the region. According to the findings, it can be stated that legends and beliefs, as a type of intangible cultural heritage of pottery, has transformed with traditional religion, or outlived every year. As a result of studying the intangible cultural aspect of pottery of Central Asian countries, it was concluded that there is very little information, and requires an expanded study of this issue, on the other hand, on the available data can be reconstructed elements of intangible cultural heritage, and then make an inventory.

Keywords: clay; pottery; intangible cultural heritage; Central Asia; ethnography; living heritage.